

การพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมของผู้นำตามแนวพุทธ
The development of morality and ethics
of leaders according to the Buddhist concept

พระมหานรินทร์ สุรปัญญา (เอมพันธ์)

PhramahaNarin surapinyo (emphan)

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ชัยภูมิ

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Chaiyaphum Buddhist College

Email:Narinpempa123@hotmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 7 มกราคม 2562

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 25 มกราคม 2562

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 28 มกราคม 2562

บทคัดย่อ

การพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมของผู้นำถือว่าเป็นสิ่งหนึ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะหากผู้นำขาดซึ่งคุณธรรมจริยธรรมย่อมทำให้ตน ประชาชน สังคมและประเทศชาติเกิดความเสียหายได้มากกว่าบุคคลทั่วไป ปัญหาการขาดคุณธรรมจริยธรรมของผู้นำ ย่อมทำให้ผู้นำไม่เป็นที่ยอมรับต่อบุคคลทั่วไป ในองค์กรและในสังคม พระพุทธศาสนามีหลักธรรมสำหรับผู้นำในการพัฒนาตน การพัฒนาคน และการพัฒนางาน เพื่อความมั่นคง มั่งคั่ง ยั่งยืนของตน ประชาชน สังคมและประเทศชาติ การพัฒนาสังคมอย่างแท้จริงนั้นจะต้องเริ่มต้นจากการพัฒนาตนเองเสียก่อนโดยการพัฒนาที่จิตใจ จะเห็นได้ว่าการพัฒนานี้เป็นสิ่งที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อมนุษยโลกตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ฉะนั้นการพัฒนาควรเริ่มต้นจากคนก่อนโดยบูรณาการกับหลักพุทธธรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้นำเพราะบุคคลเหล่านี้อยู่ในตำแหน่งที่มีอำนาจ มีหน้าที่ และสามารถกำหนดทิศทางของการพัฒนาได้

คำสำคัญ : การพัฒนาคุณธรรมจริยธรรม, ผู้นำ, แนวพุทธ,

Abstract

Leadership ethical development is important. Because if the leader lacks morality and ethics, it will cause more damage than the general public. The problem of lack of morality and ethics of the leader. Inevitably makes the leader not accepted to the general public in the organization and in society. Buddhism has principles for leaders to develop themselves. Human development and job development. For stability, wealth, still standing for their people, society and the nation. The real development of society starts with personal development. By developing the mind. It can be seen that this development is of great importance to the human world from past to present. Therefore, the development should begin with people in combination with the principles of

Buddhism. Especially the leader. Because leaders are in a position of power, function and ability to direct development.

Keyword : Moral and ethical development, leader, Buddhism

บทนำ

คุณธรรมจริยธรรมของผู้นำถือเป็นสิ่งหนึ่งที่มีความสำคัญต่อการพัฒนาการเมืองเนื่องจากเป็นกลไกในการชักนำบุคลากรที่มีศักยภาพและคุณธรรมจริยธรรมเข้าสู่ระบบการเมืองและเป็นการเสริมสร้างภาวะผู้นำที่ดีให้มากยิ่งขึ้น (ศิลาวัฒน์ ชัยวงศ์, 2561 : 1) ผู้นำเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของการบริหารงานในองค์กร องค์กรจะประสบความสำเร็จหรือล้มเหลวในการดำเนินงานนั้น ปัจจัยสำคัญที่สุด ก็คือ “ผู้นำ” ผู้นำเป็นบุคคลที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในการนำครอบครัว ชุมชน สังคม หรือประเทศชาติให้ไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองความร่มเย็นเป็นสุขอันเป็นเป้าหมายที่พึงประสงค์ของบุคคลและสังคมทั่วไปเนื่องจากมนุษย์เป็นสัตว์สังคม ดังนั้นในทุกองค์กรจึงจำเป็นต้องมีผู้นำ (มนตรี พิรพลพัฒน์, 2550 :1)

ผู้นำขาดซึ่งคุณธรรมจริยธรรมย่อมทำให้ผู้นำนั้นขาดความชอบธรรมในการทำหน้าที่ในองค์กรนั้นต่อไปทั้งนี้เนื่องจากคุณธรรมจริยธรรมถือเป็นคุณสมบัติที่สำคัญของบทบาทหน้าที่ของผู้นำที่ทำให้ผู้นำสามารถได้รับการยอมรับความเชื่อถือตลอดจนการนับถือจากบุคคลต่าง ๆ ทั้งในองค์กรและในสังคมทั่วไป ดังนั้น ปัญหาการขาดคุณธรรมจริยธรรมของผู้นำ ย่อมทำให้ผู้นำไม่เป็นที่ยอมรับต่อบุคคลทั่วไปในองค์กรและในสังคม (เฟรด อี. ฟิตเลอร์, มาร์ติน เอ็ม เซเมอร์ส และ ลินดา มาฮาร์, 2531 : 15)

สถาบันศาสนาเป็นสถาบันที่สำคัญที่สุดสถาบันหนึ่งของประเทศไทยควบคู่กันกับสถาบันชาติและสถาบันพระมหากษัตริย์โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาที่มีหลักธรรมคำสอนที่สามารถทดสอบและพิสูจน์ได้ตามแนวทางวิทยาศาสตร์มีหลักในการบริหารการพัฒนา ทั้งการพัฒนาดน การพัฒนาคน และการพัฒนางาน มีหลักธรรมในการปกครองตนเอง ปกครองหมู่คณะ ปกครองประเทศชาติหรือสังคมส่วนรวม (ทินพันธุ์ นาคะตะ, 2544 : 21) พระสงฆ์เป็นตัวแทนของสถาบันพระศาสนาที่มีอยู่คู่กับสังคมไทยมาตลอดมีอิทธิพลต่อการกระตุ้นหรือแนะนำ ดังนั้น พระสงฆ์จึงมีความสำคัญยิ่งตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันจะพบได้ว่าพระสงฆ์มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชาวบ้านมีหน้าที่สำคัญในการชี้นำการดำเนินชีวิตของคนไทยเป็นส่วนใหญ่ทั้งทางด้านศีลธรรมจรรยา (ทินพันธุ์ นาคะตะ, 2539 : 5) ในปัจจุบันนี้สังคมไทยกลายเป็นสังคมนิยมวัตถุทำให้เห็นห่างจากหลักพุทธธรรมไปต่างคนต่างมุ่งแต่จะแสวงหาประโยชน์ตามการเปลี่ยนแปลงไปของกระแสโลกโดยมิได้คำนึงถึงคุณธรรมจริยธรรม (พระไพศาล วิสาโล, 2546 : 202) ผู้เขียนได้ตระหนักถึงความสำคัญของการพัฒนาดน การพัฒนาคน และการพัฒนางานของผู้นำโดยบูรณาการกับหลักพุทธธรรม เพราะสังคมใดไร้คุณธรรมจริยธรรมสังคมนั้นก็เป็นสังคมของคนชั่วยิ่งเกี่ยวกับเรื่องการบริหารการเมืองการปกครอง เพราะฉะนั้นผู้นำหรือผู้ปกครองจำเป็นอย่างยิ่งจะต้องมีคุณธรรมจริยธรรมมากกว่าคนอื่น เพราะผู้นำจะต้องรับผิดชอบทั้งต่อตน ต่อประชาชน ต่อสังคมและประเทศชาติเพื่อจะได้ประพฤติปฏิบัติตนให้เป็นแบบอย่างที่ดีเพื่อความมั่นคง มั่งคั่ง ยั่งยืนต่อไป

ความหมายการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมของผู้นำ

ที. อาร์. แบตเทน T. R. Batten ผู้เชี่ยวชาญด้านพัฒนาชุมชนของอังกฤษได้ให้ความหมายของคำว่า การพัฒนา หมายถึง การเปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้น (T.R. Batten, 1995: 2)

วิรัช วิรัชนิภาวรรณ กล่าวว่า การพัฒนา หมายถึง การเปลี่ยนแปลงที่มีการกระทำให้เกิดขึ้นหรือมีการวางแผนกำหนดทิศทางไว้ล่วงหน้าโดยการเปลี่ยนแปลงนี้ต้องเป็นไปในทิศทางที่ดีขึ้น ถ้าเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ไม่ดีก็ไม่เรียกว่าการพัฒนา ขณะเดียวกันการพัฒนามิได้หมายถึงการเพิ่มขึ้นปริมาณสินค้าหรือรายได้ของประชาชนเท่านั้น แต่หมายความรวมถึงการเพิ่มความพึงพอใจและเพิ่มความสุขของประชาชนด้วย (วิรัช วิรัชนิภาวรรณ, 2549 : 8)

พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตโต ได้ให้ความหมายของ “การพัฒนา” แปลว่า เจริญหรือทำให้เจริญ คำว่า “พัฒนา” ทางศาสนาไม่เคยใช้แต่ถ้าหมายถึงคำว่าความเจริญแล้วทางศาสนาได้ใช้นานแล้ว เช่น ถ้าเราจะสร้างกุศลให้มากเราก็เรียกว่าเจริญกุศล ถ้าจะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานก็เรียกว่าเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ถ้าจะสร้างเมตตาให้เกิดขึ้นก็เรียกว่าเจริญเมตตา ดังนั้นถ้าจะโยงเรื่องการพัฒนากับคำว่าเจริญแล้วก็ต้องถือว่าเราได้มีการพัฒนากันมานานแล้ว ดังนั้น การพัฒนาจึงหมายถึงการพัฒนาคุณสมบัติตนเอง การพัฒนาคุณสมบัติ 4 ประการ ได้แก่ 1 การพัฒนากาย 2 การพัฒนาศีล 3 การพัฒนาจิต 4 การพัฒนาปัญญา

1. การพัฒนากาย หมายความว่า นอกจากจะมีปัจจัยสี่มาบำรุงเลี้ยงร่างกายอย่างเพียงพอให้แข็งแรงเป็นปกติสุขแล้วยังจะต้องมีความสัมพันธ์ที่ถูกต้องดีงามกับสภาพแวดล้อมทางกายภาพไม่ให้เกิดโทษแก่ร่างกายและจิตใจ เช่น กินอาหารก็มุ่งประโยชน์ต่อสุขภาพมิใช่เพื่อเอร็ดอร่อยสนองตัณหาโดยไม่คำนึงถึงประโยชน์คุณค่าอาหารว่าจะมีโทษต่อร่างกายหรือไม่ ส่วนการรับรู้สิ่งแวดล้อมภายนอกจากการสัมผัสทางตา หู จมูก กาย ก็รู้จักเลือกรับรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์ไม่รับสิ่งที่เป็นโทษเข้ามาและไม่ก่อปัญหาแก่สภาพแวดล้อมทางกายภาพ

2. การพัฒนาศีล คือ การพัฒนาความสัมพันธ์ทางด้านกาย วาจา กับบุคคลอื่นซึ่งเป็นสิ่งแวดล้อมทางสังคมอย่างถูกต้องลำพังการเป็นอิสระปลอดพ้นจากการถูกผู้อื่นเบียดเบียนเท่านั้นไม่เพียงพอบุคคลยังต้องไม่กระทำการเบียดเบียนผู้อื่นอีกด้วย และประพฤติดนเป็นประโยชน์เกื้อกูลผู้อื่นตลอดจนมีสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพสุจริต

3. การพัฒนาจิต คือ การฝึกฝนอบรมจิตให้มีคุณสมบัติครบถ้วนทั้งสามด้าน คือ มีคุณภาพจิตดี เช่น มีความเมตตากรุณาอ่อนน้อมถ่อมตน มีสมรรถภาพจิตดี เช่น มีสติและสมาธิมีความขยันหมั่นเพียร มีสุขภาพจิตดี เช่น มีความปิติปราโมทย์แช่มชื่นใจ จิตที่ได้รับการพัฒนาแล้วย่อมปลอดพ้นจากความหมองมัวเร่าร้อนทะยานอยากหากแต่ประสบสุขที่ประณีตยิ่ง ๆ ขึ้น

4. การพัฒนาปัญญา นอกจากการฝึกฝนให้มีความสามารถในการคิดเป็นคิดอย่างถูกต้องตามความเป็นจริงปราศจากอคติแล้วยังมีความหมายต่อไปถึงการรู้จักเข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริง รู้เท่าทันธรรมชาติของสังขารจนสามารถชำระกวอดวิชาจนจิตใจเป็นอิสระไม่ถูกกิเลสครอบงำหลุดพ้นจากความทุกข์สิ้นเชิงเมื่อบุคคลสามารถพัฒนาตนให้เป็นที่พึงมีจิตและปัญญาแล้ว การพัฒนาชีวิตด้านในของบุคคลด้วยกระบวนการศึกษาอบรมในหลายลักษณะจะทำให้บุคคลมีคุณภาพภายในอันเป็นพื้นฐานสำคัญในการรองรับการจัดระเบียบสังคมอย่างใหม่ที่เป็นผลจากการพัฒนาสังคมอย่างแท้จริง การพัฒนาสภาพทางกายภาพตลอดจนการพัฒนาความสัมพันธ์ทางสังคมจะสามารถดำเนินไปได้อย่างราบรื่น เพราะผู้คนมีหลักธรรมพื้นฐาน เช่น มีสัมมาทิฐิ เห็นความเจริญของงามของชีวิตดีกว่าความมั่งคั่งทางวัตถุมีความสันโดษพึงพอใจในความเป็นอยู่แต่พอดีควบคู่ไปกับความขยันหมั่นเพียรและมีฉันทะเป็นแรงจูงใจในการทำงานมีจิตใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อสรรพชีวิตเป็นต้น คุณภาพของชีวิตที่กล่าวมาแล้วล้วนเป็นสิ่งสะท้อนและเป็นทั้งปัจจัยในการบรรลุเป้าหมายของการพัฒนาสังคมอย่างแท้จริง (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2537 : 70-73)

สรุปว่า การพัฒนา คือ การเปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้นรวมถึงการเพิ่มขึ้นของความสุขอีกด้วย พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตโต ได้ให้ความหมายของการพัฒนาว่าเจริญหรือทำให้เจริญ คือ การพัฒนาคุณสมบัติ 4 ประการ ได้แก่ 1 การพัฒนากาย 2 การพัฒนาศีล 3 การพัฒนาจิต 4 การพัฒนาปัญญา เพราะการพัฒนาสังคมอย่างแท้จริงต้องเริ่มต้นจากการพัฒนาตนเองก่อน ผู้เขียนเห็นว่าการพัฒนาจิตใจของคนในสังคมเป็นสิ่งที่สำคัญเพราะการพัฒนาจิตใจของคนในสังคมขึ้นอยู่กับโครงสร้างทางสังคม ฉะนั้นควรพัฒนาจิตใจของผู้นำก่อนเพราะบุคคลเหล่านี้อยู่ในตำแหน่งที่มีอำนาจ มีหน้าที่ และสามารถกำหนดทิศทางของการพัฒนาได้ การพัฒนาจิตใจของผู้นำจึงเป็นสิ่งที่สำคัญต่อการพัฒนาสังคมอย่างแท้จริง

แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมของผู้นำ

นักทฤษฎีจริยธรรมหลายท่านมีความคิดเห็นที่แตกต่างกัน บางคนเชื่อว่าจริยธรรมของมนุษย์แบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ พวกหนึ่งเห็นว่าสิ่งแวดล้อมทางสังคมมีอิทธิพลต่อการพัฒนาการทางจริยธรรมของบุคคล หรืออีกนัยหนึ่งว่าคนเรานั้นมีได้ดีหรือชั่วโดยสิ้นเชิงมาแต่กำเนิดจิตใจอยู่ในสภาวะกลาง ๆ พร้อมทั้งจะได้รับเงื่อนไขปัจจัยผลักดันให้ผู้นั้นเป็นคนดีหรือคนชั่ว แต่อีกฝ่ายหนึ่งเห็นว่าความพร้อมที่จะเจริญเติบโตทางจิตเจ้านั้นอยู่ในตัวบุคคลนั้นมาตั้งแต่เกิดพูดง่าย ๆ จิตใจของเขาบริสุทธิ์มาตั้งแต่กำเนิดเมื่อเติบโตขึ้นลักษณะทางจริยธรรมของเขาจะเริ่มสำแดงอย่างเด่นชัดและพัฒนาการไปตามวิถีทางที่ดีขึ้น ในที่นี้ขอเสนอแนวคิดและทฤษฎี ดังต่อไปนี้

ทฤษฎีต้นไม้อจริยธรรมของดวงเดือน พันธุมนาวิน ได้ทำการศึกษาวิจัยถึงสาเหตุพฤติกรรมของคนดีและคนเก่งโดยได้ทำการประมวลผลการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาสาเหตุของพฤติกรรมต่าง ๆ ของคนไทยทั้งเด็กและผู้ใหญ่อายุตั้งแต่ 6-60 ปีว่าพฤติกรรมเหล่านั้นมีสาเหตุทางจิตใจอะไรบ้างและได้นำมาประยุกต์ใช้เป็นทฤษฎีต้นไม้อจริยธรรมสำหรับคนไทยโดยแบ่งต้นไม้อจริยธรรมออกเป็น 3 ส่วน ดังนี้

ส่วนที่หนึ่ง ได้แก่ ดอกและผลไม้นบนต้นที่แสดงถึงพฤติกรรมการทำงานอาชีพอย่างขยันขันแข็งซึ่งพัฒนาประเทศ

ส่วนที่สอง ได้แก่ ส่วนลำต้นของต้นไม้แสดงถึงพฤติกรรมการทำงานอาชีพอย่างขยันขันแข็งซึ่งประกอบด้วยจิตลักษณะ 5 ด้าน คือ

1. เหตุผลเชิงจริยธรรม
2. มุ่งอนาคตและการควบคุมตนเอง
3. ความเชื่ออำนาจในตน
4. แรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์
5. ทศนคติคุณธรรมและค่านิยม

ส่วนที่สาม ได้แก่ รากของต้นไม้ที่แสดงถึงพฤติกรรมการทำงานอาชีพอย่างขยันขันแข็งซึ่งประกอบด้วยจิตลักษณะ 3 ด้าน คือ

1. สติปัญญา
2. ประสบการณ์ทางสังคม
3. สุขภาพจิต

พัฒนาการทางจริยธรรม คือกระบวนการในการปลูกฝังให้เกิดความเจริญงอกงามทางจริยธรรมแก่บุคคลให้บุคคลมีความประพฤติและการปฏิบัติสอดคล้องกับระเบียบแบบแผนและบรรทัดฐานที่สังคม

บัญญัติไว้และให้สอดคล้องกับศีลธรรมอันดีงามทางศาสนาแนวทางการพัฒนาจริยธรรมที่สำคัญที่สุดคือ การพัฒนาจิตใจ ซึ่งเป็นกระบวนการในการสร้างจิตสำนึกที่ดีจิตสำนึกที่รับผิดชอบและรู้จักแยกแยะสิ่งที่ควรทำและไม่ควรทำให้เกิดขึ้นอย่างถาวรในจิตใจของบุคคล (จำนง อติวัฒน์สิทธิ์, 2541 : 70)

ทฤษฎีพุทธจริยธรรม คือ พัฒนาการทางจริยธรรมเป็นความสามารถของบุคคลในการดำเนินชีวิตให้อยู่ในสังคมได้อย่างเหมาะสมประกอบด้วยความเข้าใจบทบาทและหน้าที่ที่มีต่อตนเองต่อผู้อื่นและสังคม ผลจากการพัฒนาทางจริยธรรมของบุคคลจะทำให้เกิดความสุขและความเจริญทั้งทางวัตถุและจิตใจในสังคมและโลกส่วนรวม ดังทฤษฎีพุทธจริยธรรมของพระราชมุนี ประยุทธ์ ปยุตโต กล่าวสรุปได้ว่า คำว่า จริย จริยา ตลอดจน จริยธรรม มีความหมายกว้างกว่านั้น คือ หมายถึง การดำเนินชีวิต ความเป็นอยู่ การยังชีวิตให้เป็นไป การครองชีวิต การใช้ชีวิต การเคลื่อนไหวของชีวิตทุกแง่ทุกด้านทุกระดับทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ แม้แต่การปฏิบัติกรรมฐาน เจริญสมาธิ บำเพ็ญสมณะเจริญวิปัสสนา ก็รวมอยู่ในคำว่า “จริยธรรม” (พระราชมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2529 : 13-14)

สรุปได้ว่าความสามารถของบุคคลในการดำเนินชีวิตให้อยู่ในสังคมได้อย่างเหมาะสมประกอบด้วยความเข้าใจบทบาทและหน้าที่ของคนที่มีความรับผิดชอบต่อผู้อื่นและสังคม ในสังคมโลกส่วนรวมนี้เรียกว่าการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรม แต่ในโลกปัจจุบันนี้สังคมเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วเมื่อกาลเวลาเปลี่ยนแปลงไปเข้าสู่สมัยใหม่ทำให้จิตใจของคนเราเปลี่ยนแปลงไปด้วยทำให้ไม่กล้าบาปอยากทำอะไรก็ทำตามใจชอบทำเหมือนบ้านเมืองป่าเถื่อนไม่มีกฎหมายทุกคนไร้จริยธรรมเกิดความเดือดร้อนไปทุกหย่อมหญ้า ผลสูงสุดของการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมของบุคคลจะทำให้เกิดความสุขอันเป็นแนวทางในการพัฒนาประเทศชาติเพื่อให้ทุกคนมีคุณธรรมจริยธรรมอันเป็นเกราะป้องกันมิให้ทำความชั่ว ทำแต่ความดีเพื่อเป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนเองผู้อื่นและสังคมโดยรวม ผู้นำจึงต้องปกครองตนเองให้มีพฤติกรรมที่ถูกต้องดีงามจนเป็นแบบอย่างที่ดีให้กับผู้ตาม

การเกิดคุณธรรมจริยธรรมในผู้นำ

การเกิดของจริยธรรมมี 4 ขั้น ดังต่อไปนี้

ขั้นที่ 1 เกิดจากการเลียนแบบ หมายถึง การเลียนแบบเป็นกระบวนการได้จิตสำนึกซึ่งมีความสำคัญต่อการพัฒนาการของเด็ก โดยเด็กอาจเลียนแบบพฤติกรรมของผู้ใหญ่ที่แวดล้อมตนอยู่แล้วนำมาปรับใช้กับตนเอง เหมือนกับการเรียนรู้ภาษาพูดเด็ก การเลียนแบบทางจริยธรรมจึงเกิดขึ้นได้ทั้งจากครอบครัว โรงเรียน กลุ่มเพื่อน และชุมชน แต่มีบ่อยครั้งที่เด็กเลียนแบบพฤติกรรมบางอย่างเองโดยที่ผู้ใหญ่ไม่ได้ตั้งใจสอน ดังนั้นผู้ใหญ่ก็ควรมีจริยธรรมสูงเมื่อใกล้ชิดกับเด็ก

ขั้นที่ 2 เกิดจากการแนะนำสั่งสอน นอกจากผู้ใหญ่จะกระทำพฤติกรรมทางจริยธรรมที่เป็นต้นแบบให้แก่เด็กโดยไม่รู้ตัวของทั้งสองฝ่ายแล้วบ่อยครั้งที่ผู้ใหญ่จะให้คำแนะนำสั่งสอนทั้งโดยตรงและโดยทางอ้อมแก่เด็กการรับคำแนะนำสั่งสอนจึงเป็นกระบวนการได้จิตสำนึกของเด็กเช่นเดียวกับการเลียนแบบและมีความสำคัญต่อการพัฒนาการทางจริยธรรมของเด็กเช่นกันเพราะในขณะที่ยังเลียนแบบเป็นการดูดซึมการกระทำนั้น การแนะนำสั่งสอนก็เป็นการดูดซึมทางอารมณ์และเจตคติของบุคคลอื่นทำให้อารมณ์ของเด็กไม่ได้พัฒนาการมาโดยอิสระแต่ไปอิงอยู่กับกลุ่มซึ่งเป็นสัญชาตญาณอย่างหนึ่งของฝูงสัตว์และเป็นรากฐานของชีวิตทางสังคม อย่างไรก็ตามการแนะนำสั่งสอนนี้ เป็นวิธีการที่มีประโยชน์สำหรับบิดามารดาและครูในการพัฒนาจริยธรรมและได้ผลมากกว่าการสอนแบบให้เด็กรู้ตัว วิธีการนี้แม้จะมีอิทธิพลต่อการสร้างลักษณะนิสัยแต่เนื่องจากเป็นการเรียนรู้โดยไร้สำนึกจึงเป็นการรับโดยขาดทั้งเหตุผลและการคิดวิเคราะห์ ดังนั้นบุคคลที่ถูกแนะนำสั่งสอนมากเกินไปจะเกิดปัญหาเป็นความอ่อนแอทั้ง

ทางด้านลักษณะและบุคลิกภาพ วิธีการนี้ใช้ได้ดีกับเด็กมากกว่าผู้ใหญ่เพราะเมื่อเด็กเติบโตขึ้นจนมีวุฒิภาวะพอที่จะใช้เหตุผลและการวิเคราะห์แล้วเด็กก็อาจจะขัดแย้งหรือไม่เชื่อคำแนะนำนั้น อย่างไรก็ตามการที่เด็กสามารถคิดวิเคราะห์จนเกิดจริยธรรมด้วยตนเองได้นับเป็นสิ่งที่ถือว่าเป็นอุดมการณ์ทางจริยธรรมขั้นสูงสุด

ขั้นที่ 3 เกิดจากการลอกแบบ ในการเลียนแบบเด็กจะรับเอาพฤติกรรมของผู้ใหญ่ ในขั้นการแนะนำสั่งสอนเด็กจะรับเจตคติอารมณ์ของผู้ใหญ่และในขั้นการลอกแบบเด็กจะรับเอาบุคลิกภาพทางจริยธรรมของผู้ใหญ่ไว้เป็นของตนเองโดยอาศัยความและความชื่นชมในตัวผู้ใหญ่คนนั้น เช่น การชื่นชมวีรบุรุษ เป็นต้น การลอกแบบจริยธรรมจึงอาจจะทำให้เด็กเกิดการลอกแบบจริยธรรมทั้งที่พึงประสงค์หรือไม่พึงประสงค์ได้ทั้งสองทาง

ขั้นที่ 4 เกิดจากการสร้างจริยธรรมด้วยตนเอง เมื่อเด็กได้ผ่านขั้นตอนการลอกแบบมาแล้วเด็กจะสร้างจริยธรรมด้วยตนเองโดยสร้างมาจากการปรับตนเองในสภาพธรรมชาติกับตนเองในสภาพที่มีจริยธรรมเข้าด้วยกัน การปรับจริยธรรมนี้มักจะเกิดในวัยผู้ใหญ่ซึ่งจะได้พบกลุ่มเพื่อนกลุ่มใหม่ ค่านิยมใหม่ที่อาจทำให้เขาละทิ้งจริยธรรมและค่านิยมเก่าที่รับไว้เมื่อตอนเด็ก วัยผู้ใหญ่จึงเป็นวัยของการปรับปรุงจริยธรรมของมนุษย์ซึ่งในกระบวนการปรับปรุงจริยธรรมนี้ เหล่านี้จะได้รับอิทธิพลจากผู้อาวุโสกว่าที่อยู่รอบตัวเป็นอย่างมาก เช่น มารดา บิดา ครูอาจารย์ ที่จะตัดสินว่าเขาเป็นคนดีหรือคนเลวผู้ใหญ่จึงเป็นผู้ที่มีอิทธิพลต่อการมีพัฒนาการทางจริยธรรมของลูกหลานและลูกศิษย์ของตน (ดวงเดือน พันธุมนาวิน, 2524 : 18-20)

สรุปจริยธรรมเป็นสิ่งสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ทุกคน เพราะเป็นเกราะป้องกันของมนุษย์ที่จะอยู่ร่วมกันกับผู้อื่นในสังคมเพื่อให้เกิดความสันติสุข มีแหล่งการเกิดจากการเลียนแบบ การแนะนำสั่งสอน การลอกแบบ การสร้างจริยธรรมด้วยตนเอง และความรู้สึกลึกซึ้งซึ่งเกิดขึ้นจากมโนธรรมที่อยู่ในความรู้สึกนึกคิด ดังนั้นแหล่งการเกิดของจริยธรรมจึงเป็นคุณภาพของสมองในการคิด และคุณภาพของจิตที่สามารถแยกแยะความถูกความผิดได้เป็นพื้นฐาน

ประโยชน์ของคุณธรรมจริยธรรมของผู้นำ

ประโยชน์ของคุณธรรมจริยธรรมเป็นสิ่งที่มีความสำคัญและจำเป็นสำหรับชีวิตมนุษย์เพราะเรื่องเกี่ยวกับการแสดงออกของพฤติกรรมของบุคคลซึ่งอาจจะกระทำไปในทางที่ถูกต้องดีงามหรือไม่ถูกต้องเลวทรามก็เป็นได้ พฤติกรรมที่มีคุณธรรมจริยธรรมเป็นลักษณะของการกระทำที่เกิดประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่น เพราะเป็นการกระทำที่ไม่ขัดต่อสภาพความเป็นอยู่ ความต้องการและความรู้สึกนึกคิดของคนโดยทั่วไป ส่วนการกระทำที่ไม่ดีไม่ถูกต้องย่อมก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเองและผู้อื่นเนื่องจากเป็นสิ่งที่สังคมไม่ต้องการไม่ยอมรับโดยเฉพาะอย่างยิ่งในแต่ละสังคมประกอบด้วยบุคคลหลายกลุ่ม แต่ละกลุ่มย่อมมีกิจกรรมในอาชีพของตนเองเป็นลักษณะเด่นเฉพาะ การประกอบกิจกรรมในงานอาชีพต้องถูกกฎหมายและหลังจริยธรรมหากเป็นอาชีพที่เกี่ยวข้องกับการให้บริการคนอื่นหรืออาชีพที่ต้องเกี่ยวข้องกับคนส่วนมากหรืองานอาชีพที่ใช้วิชาชีพนิยมสูงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการควบคุมงานอาชีพนั้นทั้งนี้เพื่อรักษาผลประโยชน์ของสังคมเป็นต้นซึ่งจรรยาบรรณเหล่านี้เป็นเรื่องของคุณธรรมจริยธรรมนั่นเอง จริยธรรมถือว่าเป็นเครื่องมือในการควบคุมความประพฤติของมนุษย์ให้แสดงออกในทางที่ดีมีคุณธรรมสร้างความสามัคคี มีมิตรภาพ สร้างสันติสุข ไม่ก่อความทุกข์และทารุณกรรม จริยธรรมมีประโยชน์ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้

1. จริยธรรมเป็นเครื่องมือที่สำคัญยิ่งของมนุษย์
2. จริยธรรมเป็นเครื่องมือควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ให้เป็นไปในทางสันติสุขอย่างแท้จริง
3. จริยธรรมเป็นเครื่องมือที่ทำให้มนุษย์แตกต่างจากสัตว์อย่างแท้จริง
4. จริยธรรมเป็นเครื่องมือที่ทำให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองหรือทำให้สังคมมนุษย์พัฒนาในระบบที่ถูกต้องสมดุลกันด้วยดี

5. จริยธรรมเป็นอุปนิสัยอัธยาศัยและนิสัยของมนุษย์ความประพฤติย่อมเป็นกระจกส่องให้เป็นอุปนิสัยของคน ความประพฤติย่อมส่งอุปนิสัยเล็ก ๆ ที่ช่องฝาหรือช่องประตูทำให้เรามองเห็นพฤติกรรมของคนในห้องได้ทั้งหมดได้ฉนั้น ความประพฤติหรือการกระทำของคนเพียงเล็กน้อยก็อาจทำให้ผู้อื่นมองเห็นอุปนิสัยของเขาได้ ฉนั้น จริยธรรมได้ช่วยตีค่าของมนุษย์โดยมองทางนิสัยใจคอทางอุปนิสัยและทางความประพฤติที่แน่นอนที่บุคคลนั้นสมัครใจทำ (วศิน อินทสระ, 2549 : 27)

สรุป ประโยชน์ของจริยธรรมไม่ใช่เรื่องของความสัมพันธ์ที่แต่ละคนมีในตัวเองเท่านั้น เช่น ในเรื่องของกรฝึกฝนร่างกายและจิตใจเป็นต้น แต่เป็นเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างตัวเรากับผู้อื่นด้วยจริยธรรมเป็นปัจจัยสำคัญที่จะช่วยให้การติดต่อสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันหรือระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมซึ่งเป็นไปในการทำงานต่างฝ่ายต่างถ้อยที่ถ้อยอาศัยกัน ไม่มีการเอาัดเอาเปรียบกัน แต่ต่างฝ่ายต่างคอยเกื้อกูลที่ก่อให้เกิดประโยชน์สุขแก่ทุกฝ่ายตามสภาพความเป็นอยู่ของตน ฉนั้นคำสอนที่สำคัญในพระพุทธศาสนาจึงเน้นไปที่เรื่องจริยธรรมซึ่งเป็นหลักแห่งความประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้องและเป็นการปฏิบัติที่เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนเอง เรียกว่าการพัฒนาตน แก่คนอื่น เรียกว่าการพัฒนาคน และแก่สังคมและประเทศชาติ เรียกว่าการพัฒนางาน อย่างนี้เรียกว่า การพัฒนาอย่างแท้จริง

หลักการสำหรับการพัฒนาผู้นำ

หลักการทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงการพัฒนาผู้นำไว้ ทั้งการพัฒนาตน การพัฒนาคน และการพัฒนางานซึ่งหลักการที่ปรากฏในพระพุทธศาสนานี้ ผู้นำสามารถนำไปประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับยุคปัจจุบันได้เป็นอย่างดีโดยใช้ควบคู่กับกฎหมายรัฐธรรมนูญและระเบียบข้อบังคับของแต่ละสังคมองค์กรหรือหน่วยงานนั้น ๆ เพื่อให้งานบริหารลุล่วงไปด้วยดีและมีประสิทธิภาพ มีดังนี้

1. หลักธรรมการพัฒนาตนสำหรับผู้นำ

ฆราวาสธรรม 4 ประกอบด้วย ซื่อสัตย์ ฝึกฝน อดทน และเสียสละ ดังนี้

1. สัจจะ ความจริง ได้แก่ ดำรงมั่นในสัจจะ ซื่อตรง ซื่อสัตย์ จริใจ พุดจริง ทำจริง จะทำอะไรก็ให้เป็นที่ยอมรับไว้วางใจได้

2. ทมะ ฝึกตน ได้แก่ การบังคับควบคุมตนเองได้ การข่มใจ ฝึกนิสัย รู้จักปรับตัว รู้จักควบคุมจิตใจ ฝึกหัดตัดสินใจ แก้ไขข้อบกพร่อง ปรับปรุงตนให้เจริญกว่าหน้าด้วยสติปัญญา

3. ขันติ อดทน ได้แก่ ความอดทน มุ่งหน้าทำงานด้วยความขยันหมั่นเพียร เข้มแข็ง ทนทาน ไม่ท้อถอย ไม่ท้อใจในจุดหมาย ไม่ท้อถอย

4. จาคะ เสียสละ ได้แก่ ความเสียสละ มีน้ำใจ เอื้อเฟื้อ ชอบช่วยเหลือเกื้อกูล บำเพ็ญประโยชน์ สละโลก ละทิฐิมานะได้ ร่วมงานกับคนอื่นได้ สละความสุขสบายและผลประโยชน์ส่วนตนได้ ใจกว้าง พร้อมที่จะรับฟังความทุกข์ความเห็นและความต้องการของผู้อื่น พร้อมที่จะร่วมมือ ช่วยเหลือ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่คับแคบเห็นแก่ตนหรือเอาแต่ใจตัว ในธรรมหมวดนี้ ทมะ ท่านมุ่งเอาด้านปัญญา ขันติท่านเน้นแง่วิริยะ (คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2549 : 114-115)

2. หลักธรรมการพัฒนาคนสำหรับผู้ผู้นำ

อคติ 4 (ที.ปา (ไทย) 11/176/139.) ประกอบด้วย ไม่เลือกที่รัก ไม่รักที่ชัง หลงจนหัวปักหัวปำ และกลัวไม่กล้าทำสิ่งที่ถูกต้องชอบธรรม ผู้นำหรือผู้ปกครองจะต้องละเว้นอคติทั้ง 4 ให้ได้เพราะเป็นทางประพฤติที่ผิดเป็นหายนะธรรมในสังคมอย่างยิ่ง ความประพฤติผิดความไม่เที่ยงธรรมหรือความลำเอียงมี 4 อย่าง ดังข้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎกสังคาลสูตรตอนหนึ่งว่า “อริยสาวกไม่ทำบาปกรรมโดยเหตุ 4 ประการ อะไรบ้าง คือ

1. ย่อมถึงฉันทาคติ ลำเอียงเพราะรัก ทำบาปกรรม
2. ย่อมถึงโทสาคติ ลำเอียงเพราะชัง ทำบาปกรรม
3. ย่อมถึงโมหาคติ ลำเอียงเพราะหลง ทำบาปกรรม
4. ย่อมถึงภยาคติ ลำเอียงเพราะกลัว ทำบาปกรรม”

3. หลักธรรมพัฒนางานสำหรับผู้ผู้นำ

อิทธิบาท 4 ประกอบด้วย รักงาน สู้งาน ใส่ใจงาน และปฏิบัติหน้าที่การทำงานด้วยการเอาใจใส่ ดังนี้

1. ฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น คือ เมื่อทำสิ่งใดก็ทำด้วยความพอใจด้วยใจรักในสิ่งนั้น ทำสิ่งนั้นด้วยความเต็มใจ ไม่เบื่อง่ายในกิจที่ทำ เต็มใจ
2. วิริยะ ความเพียรประกอบสิ่งนั้น คือ เมื่อทำสิ่งใดก็ทำด้วยความขยันหมั่นเพียรด้วยความพยายาม เข้มแข็งอดทน ไม่ทอดทิ้งกิจที่ทำนั้น แข็งใจ
3. จิตตะ ความเอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้น ไม่วางธุระ คือ เมื่อทำสิ่งใดทำด้วยความรู้จักไตร่ตรอง ทำด้วยปัญญา รู้จักพิจารณาใคร่ครวญ ตรวหาสาเหตุด้วยความรอบคอบ เข้าถึง
4. วิมังสา ความหมั่นตรึกตรองพิจารณาเหตุผลในสิ่งนั้น เมื่อทำสิ่งใดทำด้วยความรู้จักไตร่ตรอง รู้จักพิจารณาใคร่ครวญ รู้จักพิจารณาพิเคราะห์ ทดลอง ทดสอบ เข้าใจ (พิทุร มลิวลย์, 2540 : 19-20)

สรุปได้ว่า ผู้นำครอบครัว ผู้นำชุมชน ผู้นำสังคม และผู้นำประเทศชาติจะต้องพัฒนาตนให้เป็นแบบอย่างที่ดี ได้แก่ ซื่อสัตย์ ฝักใฝ่ อดทน และเสียสละ จะต้องพัฒนาคนให้มีคุณธรรมจริยธรรม ได้แก่ ไม่เลือกที่รัก ไม่รักที่ชัง จนหัวปักหัวปำ เลยกกลัวไม่กล้าทำสิ่งที่ถูกต้องชอบธรรม และจะต้องพัฒนางานคือสังคมและประเทศชาติ ได้แก่ รักงาน สู้งาน ใส่ใจงาน และปฏิบัติหน้าที่การทำงานด้วยการเอาใจใส่เพื่อความมั่นคง มั่งคั่ง ยั่งยืนของตน ประชาชน สังคมและประเทศชาติอย่างแท้จริง

บทสรุป

การพัฒนา คือ ความสามารถของบุคคลในการดำเนินชีวิตให้อยู่ในสังคมได้อย่างเหมาะสม ประกอบด้วยความเข้าใจบทบาทและหน้าที่ของคนที่มีต่อตน ประชาชน สังคมและประเทศชาติ และการเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้นรวมไปถึงการเพิ่มขึ้นของความสุขทั้งทางกาย วาจา และใจซึ่งเป็นสิ่งที่สำคัญ การพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมของผู้นำจึงถือว่าเป็นสิ่งหนึ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะหากผู้นำขาดซึ่งคุณธรรมจริยธรรมย่อมทำให้ตน ประชาชน สังคมและประเทศชาติเกิดความเสียหายได้มากกว่าบุคคลทั่วไป

พระพุทธศาสนามีหลักธรรมสำหรับผู้ผู้นำในการพัฒนาตน การพัฒนาคน และการพัฒนางานเพื่อความมั่นคง มั่งคั่ง ยั่งยืนของตน ประชาชน สังคมและประเทศชาติอย่างแท้จริง การพัฒนาสังคมอย่างแท้จริงนั้นจะต้องเริ่มต้นจากการพัฒนาตนเองเสียก่อนโดยการพัฒนาที่จิตใจ ผู้นำจะต้องเป็นผู้ผู้นำที่ดี

เป็นแบบอย่างที่ดีด้วยการซื้อสัตย์ ฝึกฝน อดทน และเสียสละ นี้เรียกว่าการพัฒนาคน คุณธรรมจริยธรรมนี้เกิดขึ้นจากมโนธรรม จากนั้นจะต้องพัฒนาคนคือประชาชนให้มีคุณธรรมจริยธรรม ได้แก่ ไม่เลือกที่รักไม่มักที่ชัง จนหัวปักหัวปำ เลยก้าวไม่กล้าทำสิ่งที่ถูกต้องชอบธรรมโดยการเป็นแบบอย่างที่ดีในการปฏิบัติแล้วให้ปฏิบัติตาม นี้เรียกว่าการพัฒนาคน คุณธรรมจริยธรรมนี้เกิดขึ้นจากการเลียนแบบ หลักจากนั้นจะต้องพัฒนางานคือสังคมและประเทศชาติด้วยการรักงาน สู้งาน ใส่ใจงาน และปฏิบัติหน้าที่การทำงานด้วยการเอาใจใส่ นี้เรียกว่าการพัฒนางาน เพื่อความมั่นคง มั่งคั่ง ยั่งยืนของตน ประชาชน สังคมและประเทศชาติอย่างแท้จริง จะเห็นได้ว่าการพัฒนานี้เป็นสิ่งที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อมนุษยโลกตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ฉะนั้นการพัฒนาคควรเริ่มต้นจากคนก่อนโดยบูรณาการกับหลักพุทธธรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้นำเพราะบุคคลเหล่านี้อยู่ในตำแหน่งที่มีอำนาจ มีหน้าที่ และสามารถกำหนดทิศทางของการพัฒนาได้

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2549). **พระพุทธศาสนากับการเมืองการปกครอง**. พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- จำนง อติวิวัฒน์สิทธิ์. (2541). **เอกสารประกอบคำบรรยายเรื่องคุณธรรมและจริยธรรมคืออะไร**. ภาควิชาสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- ดวงเดือน พันธุมนาวิน. (2524). **พฤติกรรมศาสตร์เล่ม 2: จิตวิทยาจริยธรรมและจิตวิทยาภาษา**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิชจำกัด.
- ทินพันธ์ นาคะตะ. (2539). **พระพุทธศาสนากับสังคมไทย**. กรุงเทพฯ: สหธรรมมิก.
- ทินพันธ์ นาคะตะ. (2544). **พระพุทธศาสนากับสังคมไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: หจก.สหยาบล็อกการพิมพ์.
- พิทุร มลิวัดย์. (2540). **แบบเรียนวิชาธรรมและนักธรรมชั้นตรี**. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา.
- พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต. (2537). **มองอเมริกาผ่านปัญหาไทย**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- พระไพศาล วิสาโล. (2546). **พระพุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤติ**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์.
- พระราชวรมนู ประยุทธ์ ปยุตโต. (2529). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.
- เฟรด อี. ฟิตเลอร์. มาร์ติน เอ็ม เซเมอร์ส และ ลินดา มาฮาร์. (2531). **ค้นหาความเป็นผู้นำ**. เรียบเรียงโดยชูชัย สมितिไกร. กรุงเทพฯ: ซีเอ็ดดูเคชั่น.
- มนตรี พีรพลพิพัฒน์. (2540). **จริยธรรมกับภาวะผู้นำ: ศึกษาทัศนะนักวิชาการรัฐศาสตร์ในมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทยที่มีต่อผู้นำทางการเมือง**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล.
- วศิน อินทสระ. (2549). **พุทธจริยศาสตร์**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ธรรมดา.
- วิรัช วิรัชนิการวรรณ. (2549). **การพัฒนาเมืองและชนบทประยุกต์**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ฟอร์เพช.

ศิลาวัฒน์ ชัยวงศ์. (2561). **จริยธรรมของนักการเมืองในระบบการเมืองไทย**. วารสารสังคมศาสตร์
ปริทรรศน์. ฉบับที่ 1 ปีที่ 6. มกราคม-มิถุนายน.

ภาษาอังกฤษ

T.R. Batten. (1995). **Community and Their Development**. London: Oxford University
Press.